

sokou mírou přerozdělování a se sociálním mírem v těchto zemích? Zdá se, že vše to závisí na vnímání sociálních nerovností, na hodnotových orientacích a preferencích lidí. Není však pochyb o tom, že Večerníkova studie je seriózním argumentem pro hledání nové rovnováhy mezi individuální zodpovědností a sociální solidaritou.

Čtvrtou studii, která má ambice na širší, a zejména komparativní pohled na vývoj české společnosti po roce 1989, je práce Jitky Rychtařkové. Autorka v ní seznamuje hutným způsobem čtenáře s prvním i druhým demografickým přechodem a s jeho regionalizací v Evropě a všímá si zejména rozdílů mezi demografickými procesy v západní, střední a východní Evropě. Ty, jako lépe měřitelné fenomény než např. hodnotové orientace nebo jiné postojové jevy, vytvářejí spolehlivější základnu socio-kulturní regionalizace Evropy než mnohé jiné. Zdá se, že z hlediska demografické regionalizace se Česká republika začíná rychle přibližovat západní Evropě a že dříve sobě podobné socialistické země se rozdělují na dvě dosti odlišné skupiny. Studie Jitky Rychtařkové zároveň ukazuje, že bychom potřebovali mnohem více než dosud rozvíjet sociologii demografického chování, a to jak ku prospěchu demografie, tak i sociologie.

Práce v obou dalších skupinách textů přináší velké množství nových, někdy však také již známých pohledů na současnou českou společnost a rozsah této recenze mi neumožňuje zabývat se všemi tak, jak by to nepochybně zasluhovaly. Chtěl bych však ocenit některé myšlenky, které mě zaujaly. Na prvním místě tu, kterou uvedl Michal Illner ve třetí části svého příspěvku. Podíval se totiž znovu na svůj scénář regionálního vývoje ČR, který zpracoval v roce 1993, aby zjistil, co odhadl dobře a co nikoliv. To děláme bohužel málokdy. Je pro náš způsob myšlení symptomatické, že na prvním místě uvádí, že nedocenil vliv nadnárodních a globálních faktorů. Na druhém místě to bylo podcenění faktorů metropolizace a na třetím pak příliš optimistický odhad populačního vývoje ČR.

Nové pohledy i nová fakta obsahují i práce Natalie Simonové, Elišky Rendlové a Václava Houzvičky, ten zasadil svou úvahu o hranicích vhodně do širších kontextů proměn evropských zemí.

Závěrem ještě několik obecných poznámek. Nedostatečně rozvinuté, jak v Sociologickém ústavu, tak obecně v české sociologii, jsou podle mého soudu, dvě dimenze pohledu na českou společnost: sociálně-kulturní a historicko-sociologická. Čeští sociologové se ku příkladu nedostatečně zabývají problémy národa, nacionalismu a české identity, i když význam těchto otázek v soudobé Evropě obecně roste. Zadruhé je zde ještě celá řada dalších vážných otázek sociálně-kulturních. Měli bychom si důrazněji uvědomit, že kultura v antropologickém smyslu a sociální organizace (sociální struktura) jsou základními surovinami sociálního života. Nelze dobře rozumět jakékoliv společnosti, opomeneme-li kteroukoliv z těchto dvou složek. Recenzovaný soubor studií nepochybně osvětlil na dobré profesionální úrovni proměny důležitých stránek sociální organizace české společnosti, ale nepomohl nám příliš porozumět změnám její sociálně-kulturní složky.

Jiří Musil

Ladislav Rabušic: *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*

Edice Studie, Praha, Sociologické nakladatelství 2001, 266 s.

Práce Ladislava Rabušice se týká velmi aktuálního a diskutovaného tématu. Lze říci, že naplňuje společenskou objednávku. Nízká úroveň plodnosti není v současné době specifickým Česka, ale nalezneme ji v některých evropských i mimoevropských zemích. Podobně shodně nízkou úroveň plodnosti s námi má např. Arménie, Austrálie, Kanada, Kubá, Německo, Rusko, Ukrajina a řada dalších. Nelze se proto divit, že i v těchto zemích probíhá diskuse, proč se rodí tak málo dětí. Autor se zbytečně obává o původnost

svého nápadu s názvem práce (str. 12), neboť dodatečně zjistil, že v roce 1999 byla v Kanadě publikována kniha autorů A. Juby a C. Le Bourdais pod podobným názvem *Where Have All the Children Gone?* Název není totožný, neboť bychom ho přeložili spíše jako *Kde nebo kam všechny ty děti zmizely*. To je však přece zcela nepodstatné; spíše bych se divil vzhledem k zájmu o tuto problematiku, kdyby různé studie i populární práce podobného charakteru nevycházely.

Této drobnosti s názvem knihy bych si asi vůbec nevšiml, kdyby ji autor sám dále nerozvedl. Podle něho stejný název našťestí neznamená stejný obsah. Kanadští autoři skutečně hledají zmizelé děti pomocí výběrových šetření. Rabušic naopak svůj název používá spíše jako marketingový odborník. Doplnjuje ho podtitulem *Porodnost v sociologické perspektivě*. Avšak ani toto rozšíření, kterým zřejmě myslí porodnost z pohledu sociologie, zdaleka nevystihuje šíři problematiky, kterou do práce zahrnul. Je nutno ocenit rozsáhlý přehled literatury, z které hojně cituje; často těmito citacemi podporuje své názory, polemika s citovanými autory je však spíše výjimkou. Jelikož se jednotliví autoři významně ve svých přístupech liší, dostává se nám ke čtení bohatá mozaika názorů uspořádaných do sedmi kapitol, kde pouze sedmá odpovídá názvu knihy.

V úvodu čteme oprávněně varování profesionálním demografům, „že na stránkách této knížky nenaleznou žádné nové metodologické finesy a žádná nová překvapivá data. Věřím, že tímto varováním předejdu jejich případnému zklamání... mým cílem bylo napsat text pro širokou čtenářskou obec..." (str. 13). Není jednoduché podobně zaměřenou práci recenzovat. Nemyslím si, že demografové očekávají v každé práci zabývající se demografickou tematikou nové metodologické finesy nebo nová překvapivá data a podle jejich přítomnosti ji posuzují. Autor se navíc hlásí k populárnímu charakteru své knihy. Kdybych přijal toto vlastní Rabušicovo hodnocení, omezil bych se na jedinou otázku a pochválil bych čtivost textu a množství pře-

vzatých informací, pokud bych se vůbec prací zabýval. Onou otázkou by pak byla problematika vhodnosti pronatalitní populační politiky, kde s přístupy autora v podstatě souhlasím. Zde bych jen podotkl, že demografové se populační politikou často zabývají a jaksi se od nich i očekává, že budou různá opatření této politiky doporučovat. Problém je ovšem v tom, že jde o dvě svou podstatou rozdílné disciplíny. Jestliže demografie se zabývá poznáváním demografické reprodukce jako výsledným procesem, populační politika tento proces hodnotí a formuluje postuláty, co by být mělo, resp. čeho by bylo žádoucí dosáhnout. Přitom může autor vycházet z demografického poznání, ale samotné toto poznání je pro formulaci populační politiky zcela nedostatečné. Musí být doplněno určitou ideologií vycházející ze zkušeností a představ, ale i předsudků a mýtů. Podobně jako každá politika musí i populační politika, ať ji chápeme relativně samostatně nebo jako součást politiky sociální ev. celé politiky daného státu, hodnotit současnou situaci, klást si určité cíle a hledat prostředky k jejich dosažení. Do demografie by patřila pouze teorie populační politiky, kde bychom posuzovali vliv různých opatření státní moci (přidavky, daně, slevy, zákony apod.) společně s vlivem ostatních podmínek na minulé demografické chování obyvatelstva.

Vztah demografie a populační politiky je obdobou vztahu ekonomie a hospodářské politiky, sociologie a sociální politiky, politologie a politiky atd. Je zajímavé, jak se oba tyto přístupy směšují a neoddelují se obory teoretické od praktických neboli aplikovaných, ač toto rozlišení lze vystopovat již u Aristotela. Tím nemá být řečeno, že demograf se nemůže zabývat populační politikou podobně jako ekonom politikou hospodářskou apod. Ostatně přímým vyjádřením tohoto spojení je politická ekonomie a podobně byl navržen i termín politická demografie, který se však neujal. V některých oborech zejména komplexnější povahy si odborníci existenci takového rozlišení vůbec neuvědomují; příkladem může být ekologie. Proč nemůže být

praktická disciplína založena jen na objektivním poznání? Protože žádné poznání samo o sobě nedává návod k jednání, neboť je vždy nedokonalé, je vždy dílčí a deformované (něco známe lépe a něco málo, mnoho toho neznáme vůbec) a naše poznatky o realitě nejsou nikdy jisté.

Recenzovaná práce je ukázkou spojení obou přístupů, pokusem o shrnutí dosaženého poznání vymezeného úseku reality i o jeho hodnocení. Jestliže s ideologií Rabušice v podstatě souhlasím, ač bych někdy použil jiných formulací (to je však v této oblasti přirozené, neboť je zde rozhodující subjektivní přístup; těžko bychom hledali dvě zcela shodná vyjádření), k jeho podání demografických poznatků mám však vážné připomínky. Struktura práce není příliš promyšlená. Spíše se zdá, že autor shromáždil bohatý materiál z velkého množství literatury a dodatečně ho rozdělil do sedmi přibližně stejně velkých kapitol. Mezi jednotlivými názory, které vysvětlují demografické poznatky, autor nedělá významové rozdíly. Tak se vedle vysvětlování velmi podstatných skutečností ocitnou názory, které by bylo vhodné pro jejich naivitu vynechat. Tím se text přes svou nebo právě pro svou bohatost informací stává při čtení unavující. Není možno si všimnout všeho, neboť v tomto případě by recenze dosáhla rozsahu recenzované práce. Navíc jde o práci sociologickou (autor ji takto charakterizuje v podtitulu); proto se omezím pouze na několik připomínek z pohledu demografie.

V úvodu autor nastiňuje hlavní myšlenky jednotlivých kapitol, ke kterým se pak podrobněji vrací. Již zde je patrné jeho spojení poznávacího a politického přístupu. Podle něho ústřední téma knihy *Kde ty všechny děti jsou* „je dnes velkou a důležitou otázkou české demografie, sociologie a sociální politiky“ (str. 11). Prvních několik stran úvodu je ukázkou, jakým způsobem autor při probírání jednotlivých témat postupuje. Dozvíme se zde, že název knihy evokuje písničku zpívanou mladými revoltujícími hipíky (hippies) v Americe a v Evropě – Řekni, kde

ty kytky jsou. Autor ví, že původ písně je však mnohem starší. Vznikla jako inspirace na pasáží ze Šolochovova románu *Tichý Don* a ve třicátých letech ji v německém prostředí nesmírně proslavila Marlene Dietrich. V anglickém podání jí v šedesátých letech zaručila popularitu skupina Peter, Paul and Mary. U nás ji známe z podání Heleny Vondráčkové. Dále se zde dozvíme, že tito hipíci vzývali heslo „milujte se a neválcete“ a že „tehdy byla také započata transformace intimity a párových vztahů, jejichž důsledkem je ... nízká porodnost. I česká společnost měla na konci šedesátých let svou revoltu proti establishmentu.“ Dále pak, že „jako součást hnutí hippies jsme i u nás zaznamenali prvky tehdejší sexuální revoluce, i u nás tehdy došlo k poklesu porodnosti na tak nízkou úroveň, která nebyla nikdy před tím zaznamenána. Českou revoltu tehdy rozbily tanky armád Varšavské smlouvy. Její generálové a politici s významnou domácí pomocí poté na dlouhých třicet let ustavili režim, v němž zakládání rodin a plození dětí bylo jediným možným (a vlastně do jisté míry nepřírozeným) výrazem autenticity. Nejen z politického, ale i z populačního hlediska se u nás zahnízlil východoevropský režim, který byl diametrálně odlišný od režimu západoevropského.“

Posouzení obsahu tohoto odstavce, kde jsem se snažil pokud možno přesně, i když v poněkud zkrácené formě vystihnout Rabušicův způsob výkladu, ponechávám na čtenáři. Poslední citovaná věta však není pravdivá. Úroveň demografické reprodukce u nás se v posledních padesáti letech po skončené demografické revoluci diametrálně nelišila od její úrovně v demograficky vyspělých zemích Evropy a světa. Oproti západní Evropě docházelo k určitému opožďování ve zlepšování úmrtnosti (jestliže hovoříme o demografickém režimu, nemohu problematiku úmrtnosti vynechat), v úrovni plodnosti však byly rozdíly nevýznamné (jestliže docházelo k tomu, že se u nás a v ostatních zemích východní Evropy rodily děti mladším matkám a také sňatkový věk byl nižší, byl to odraz jiných sociálních podmínek, ale těžko lze mlu-

vit o diametrálně rozdílném populačním režimu).

Podobně by žádný demograf neoznačil populační vývoj v devadesátých letech za „radikální obrat nebo za paradigmatickou proměnu“. Podle Rabušice jsou proměny v české porodnosti, sňatečnosti, potratovosti a v menší míře i v úmrtnosti natolik hluboké, že pro ně můžeme použít označení druhá demografická tranzice. Mírné zlepšení úmrtnosti, které u nás proběhlo, bylo ve srovnání se změnami tohoto procesu, ke kterým došlo v průběhu demografické revoluce, relativně nevýznamné a autoři této koncepce o nich vůbec neuvažují. Jak hluboké jsou tyto změny ostatních procesů vzhledem k jejich změnám v průběhu demografické revoluce, je předmětem diskuse; k této problematice podobně jako k samotnému označení se ještě vrátím.

V úvodu se autor vyrovnává s otázkou, co to je demografie. Jelikož se omezil pouze na citování různých názorů, neinformovaný čtenář si udělá těžko představu o jejím předmětu. To však lze Rabušicovi stěží vytýkat, neboť názory na její vymezení se skutečně velmi liší; mohl se však pokusit o vlastní názor, když se touto otázkou vůbec zabývá (pod uvedeným názvem práce by nikdo odpověď na podobnou otázku nehledal). Jak by si však počínal, kdyby měl vymezit předmět sociologie? Také by se omezil na názory jiných? Výsledek by pak byl jistě obdobný. Z jeho komentáře je pouze patrné, že má zbytečný respekt k demografickým metodám, neboť jako charakteristiku demografie uvádí především její „velmi precizní metodologický aparát založený na exaktním měření a matematicko-statistických metodách analýzy dat“ (s. 14).

Velmi diskutní jsou v této souvislosti jeho úvahy o kvantifikaci a přesnosti. Jako příklad jednoduchého měření, které by přinášelo nespolehlivé výsledky, uvádí počet narozených dětí na území Česka v roce 1936 a 1939 (nechce se věřit, že vážně myslí, že tato nespolehlivost je otázkou měření, když se mezi oběma roky významně změnil počet obyvatelstva). Autor nepochopil rozdíl mezi

formální, matematickou a čistou demografií (což nejsou synonyma, i když je někteří autoři používají v poněkud odlišném významu). Podobně si čtenář asi těžko udělá z citovaných názorů představu o demografické statistice, sociální demografii, populačních studiích apod. Nesporně zábavně působí Rabušicova charakteristika demografů, kterou nemohu přejít: „Demografové vyškolení ve formální demografii jsou zdatnými matematiky a statistiky ... pracují často také v odvětvích pojišťovací matematiky, kde je využívají zdravotní, životní a úrazové pojišťovací agentury k nalezení takových pojišťovacích programů, v nichž by jejich klient zaplatil pokud možno co nejvíce, ale pojišťovna musela vyplácet co nejméně“ (s. 15). Z toho snad každý pochopí, jak jsou demografové důležití. Tolik snad k úvodu, který se zpravidla píše nakonec a čtenáři ho čtou spolu se závěrem většinou nejdříve. Charakteristiku podobných názorů autora jsem podal již výše.

Demografie je chudá na teorie; tím se liší od sociologie, která teoriemi různého obsahu naopak oplývá. V tom se většina demografů shoduje, tři z nich autor cituje již v úvodu. G. McNicoll si např. posteskyl, „že demografové jako by věnovali celý svůj důvtip na otázky měření a statistické analýzy, což jde na úkor hlubších analýz procesů, které řídí lidské chování“ (s. 16). S tím by většina demografů souhlasila ve smyslu demografického, nikoliv neomezeného lidského chování (pakliže byl citát přeložen přesně). Z těch mála teorií, které v demografii existují, je pak nejdůležitější teorie demografické revoluce. Autor se domnívá, že tato teorie v klasické podobě byla vyvrácena její novou podobou, kterou nazývá demografická tranzice. Je to odvážné tvrzení, které pouze dokumentuje skutečnost, že autor má k chápání demografické problematiky hodně daleko. Zavádění nových termínů za termíny obecně přijaté nebývá ve vědě běžné, pokud pro to nejsou vážné důvody nebo pokud autorovi nejde o originalitu, které nemůže dosáhnout jinak. Nechci Rabušicovi podsouvat zdůvodnění, že je proti termínu revoluce z důvodů

ideologických. Marxisté u nás i v ostatních socialistických zemích termín demografická revoluce odmítali; revoluce však neměla sympatie ani v demokratických zemích, odkud se postupně jako synonymum rozšířil termín demografický přechod jako plně významově odpovídající anglickému výrazu „transition“. Termín demografická tranzice je naprosto nevhodný a nepotřebný novotvar. Co má autor proti revoluci? Výraz přechod má v češtině podle něho minimálně ještě tři další významy. K tomu lze pouze podotknout, že v angličtině také, a pokud jde o podstatu změn, ke kterým v průběhu demografické revoluce dochází, mají skutečně revoluční povahu. Autor např. běžně používá termín sexuální revoluce, proti kterému nemá výhrady. Ten mu nevadí? Celý charakter demografické reprodukce se během tohoto procesu mění z extenzivního typu, kdy se hodně dětí rodí a málo se jich dožívá věku dospělosti, na typ intenzivní, kdy se málo dětí rodí a téměř všechny se dožívají relativně vysokého věku. Současně je demografická revoluce obdobou podobných revolucí v jiných oblastech existence lidí (průmyslové, urbanizační, vzdělanostní, emancipační, zdravotnické, vědeckotechnické apod.); společně s nimi je pak součástí globální revoluce moderní doby a jediné v tomto kontextu je jí možno vysvětlit. V jejím rámci se revolučním způsobem mění demografické chování lidí od individuálně neplánovaného počtu dětí (jejich počet je od Boha) k jejich počtu uvědoměle plánovanému (k uvědomělému rodičovství).

Problematické demografické revoluce věnuje Rabušic celou druhou kapitolu. Také zde jde o mozaiku různých názorů. Při jejich podrobnějším čtení vynikne však zásadní význam tohoto procesu, pro který autor odmítá termín revoluce jako „poněkud silný“. Teorie demografické revoluce nebyla nikdy ve všech detailech a ve své složitosti jednoznačně formulována, ale její výklad dávající důraz na její různé a ve specifických podmínkách odlišné aspekty najdeme u celé řady autorů. Ostatně Rabušic jich sám mnoho uvádí a jejich názory cituje. Je zcela pochopi-

telné, že teorie demografické revoluce bude na základě nových poznatků dále doplňována, a to zejména pokud jde o její specifické projevy u jednotlivých populací, ale ve své obecné podobě je dostatečně jednoznačná; o tom svědčí její využívání k demografickým prognózám. Umožnila odmítnout různé katastrofické scénáře budoucího vývoje počtu světového obyvatelstva a žurnalistický výklad populační exploze. To se týká prací historických demografů i výsledků tzv. princepského šetření plodnosti, o kterém se autor zmiňuje. Je proto naprosto nepochopitelné, že Rabušic dochází k závěru, že „se klasická teorie demografické tranzice stala neudržitelnou“ (s. 64). Kterou její formulaci má na mysli?

Snad ještě několik slov k druhému demografickému přechodu. S touto koncepcí přišli společně Ron Lesthaeghe a Dirk van de Kaa. Rabušic jí věnuje pozornost v šesté kapitole. Oba tito autoři si v osmdesátých letech všimli, že v západních a severních zemích Evropy dochází k významnějšímu poklesu úrovně plodnosti. Až do té doby se předpokládalo, že po demografické revoluci nastane časově neomezené období prosté demografické reprodukce. Pokusili se najít vysvětlení a označili tento proces za druhý demografický přechod. Je nesporné, že se jim podařilo poukázat na některé nové podmínky, které k této situaci vedou. Jde však svou hloubkou a významem o něco zcela jiného, než čeho jsme byli svědky u demografické revoluce. Především se tento proces týká pouze procesu porodnosti (a do určité míry také sňatečnosti a rozvodovosti) a zcela nechává stranou proces úmrtnosti. Zatím také nemůžeme hovořit o univerzálnosti tohoto procesu, a to ani v rámci Evropy (zcela mimo naše současné úvahy zůstávají předpovědi budoucího demografického chování obyvatelstva rozvojových zemí). Otázkou je i naše situace. Je naše současná nízká úroveň plodnosti vysvětlitelná jako druhý demografický přechod, nebo je to důsledek sociální, ekonomické a politické transformace v devadesátých letech? V množství informací se o tom v knize nedo-

čteme nebo jsem alespoň odpověď autora na podobnou otázku v této mozaice názorů nenašel. Můžeme v budoucnu očekávat třetí nebo dokonce i čtvrtý demografický přechod? V této souvislosti dávám jednoznačně přednost termínu druhý demografický přechod na rozdíl od demografické revoluce (neboli prvního demografického přechodu).

Rabušic ve své práci shromáždil velké množství informací založených na obsáhlé literatuře a to je jeho nesporná zásluha. Kdyby toho však přečetl ještě více, kniha mohla být ještě o desítky nebo i stovky stran rozsáhlejší. Chápu, že mu bylo líto, aby nevyužil všeho, co z přečtené literatury shromáždil; pokud jde o jeho vlastní názory, byl na ně v textu velmi skoupý. Práci bych charakterizoval jako sociologii obyvatelstva. Omezil jsem se pouze na několik otázek také proto, že bych někdy musel diskutovat i s citovanými autory. Hlavním důvodem tohoto omezení byl však rozsah recenze, který by byl jinak neúnosný. Jeden známý nizozemský demograf provedl kritiku vlastních řad následujícími slovy: demografové příliš mnoho počítají, ale málo myslí. Napadla mě určitá obdoba o sociologích: sociologové příliš mnoho mluví a píší.

Zdeněk Pavlík

Karel Müller: *Industriální zdroje, ekonomický růst a sociální změna*
Praha, Sociologické nakladatelství 2002.
225 s.

Autor knihy *Industriální zdroje, ekonomický růst a sociální změna* Karel Müller, jenž v současné době přednáší na Fakultě humanitních studií UK, je čtenářům Sociologického časopisu znám především jako badatel, který se výrazně orientuje na problematiku transformačního a modernizačního procesu. I když je Müller původním vzděláním ekonom, během svého dlouholetého působení na pracovištích ČSAV (1966–1992) rozšířil posléze svou odbornou orientaci i na otázky sociálně filozofické a sociologické. To se pak nakonec

stalo i jedním z typických znaků jeho badatelského usilování, v němž jde často o zachycení a analýzu zkoumaných problémů v širším, multidisciplinárním pohledu. K hlavním autorovým zájmům patří v současné době problematika vědy, techniky a inovací. Jí věnoval příspěvky v řadě prestižních mezinárodních sborníků a nyní i poměrně rozsáhlou monografii, kterou v r. 2002 vydalo Sociologické nakladatelství v ediční řadě *Studie*.

Sám název recenzované publikace zřetelně naznačuje, na jaké dominanty se autor pokouší zaměřit především. Klíčovou se pro něj stává otázka, jakou úlohu hrají industriální zdroje v rozvoji moderních společností, zejména pak v zemích, které procházejí transformačním procesem. Kniha, která je formálně rozčleněna do pěti kapitol (I. a II. kapitola mají vstupní, úvodní charakter), postupně rozpracovává tři vzájemně propojené tematické okruhy. Nejprve je to diskuse o teoretickém pojetí pojmu „industriální zdroje“ ve filozofii, historii, ekonomii, sociologii a politice (kap. III.), dále otázka možnosti zobecnění poznatků z těchto diskusí pro potřeby syntetizujícího mezioborového přístupu (kap. IV.), a nakonec pokus o aplikaci tohoto mezioborového přístupu při interpretaci pramenů a dat vypovídajících o situaci postsocialistických zemí, především České republiky. Ze tří pojmů, které figurují v názvu studie, se tedy pro autora stávají jednoznačně nejdůležitějšími „industriální zdroje“ – ty také představují ve III. a IV. kapitole předmět rozsáhlé a velmi podrobné teoretické analýzy. Naproti tomu dva zbývající pojmy – „ekonomický růst“ a „sociální změna“ – v textu vystupují spíše jen v podobě kontextuálního rámce, který jako určitá danost není hlouběji teoreticky reflektován, ani explicitně vymezen.

Autor se snaží přistoupit k teoretickému zkoumání sledovaných otázek opravdu důkladně a z gruntu. Ve III. kapitole nazvané *Odborné diskuse a koncepce věnované povaze industriálních zdrojů* postupně střídá různé perspektivy pohledu, díky čemuž se před čtenářem rozvíjí široká škála myšlenkových proudů, jejich reprezentantů a konceptů: